

Трудът на проф. К. Куев за Черноризец Храбър е резултат на няколкогодишна изследователска работа, респектираща с обхвата и дълбочината на проучванията, с плодоносното уважение към „черните“ текстологически занимания, с всестранното познание на всяка стъпка от движението на славистичната мисъл в тази област. Негови предвестници бяха редица по-малки публикации на автора, които набелязаха някои от основните проблемни звена на бъдещата книга.² На фона на научната литература за бележития старобългарски писател, създавана за период от близо 150 години (началото ѝ поставя, както е известно, К. Калайдович в 1824 г.) и включваща значителен брой ценни работи — но работи частично осветляващи въпросите около Храбър — изпква монографичният характер на труда на Куев.

Композиционно книгата е разделена на две разнородни части — литературно-историческо изследване и издание на Сказанието по 73 преписа, от които 67 съдържат целия му текст. Но за обчия и дух, за облика ѝ на нова дума на филологическата наука се е оказал решаващ синтезът на литературно-историческата и текстологическата осведоменост на автора — неоспорим залог и едновременно с това мярка, показател на действителната ѝ стойност. Трудно е да се каже дали има водещ фактор в това единство на взаимно допълващи се познания; практически по-важното е, че обнародваните за първи път 57 преписа разширяват значително кръгзора на литературния историк, подказват нови постановки на въпросите, коригират или затвърдяват установени вече положения.

Примери в това отношение може да бъдат извлечени от всяка глава. Срещаме ги още сред встъпителните страници. Като изрежда в хронологически ред обнародваните текстове на Сказанието (в поредната от сведения е включена и „предисторията“ на въпроса), и подчертава приносните моменти в дейността на Калайдович, Бодянски, Срезневски, Шафарик, Палаузов, Ягич и т. н., Куев

¹ Проф. д-р Куейо М. Куев. Черноризец Храбър. С., БАН, 1967, 453 с.

² Срв. напр. По кое летоброение се е ръковолил Черноризец Храбър. — Истор. преглед, XII, 1956, кн. 5; По въпроса за началото на славянската писменост с оглед на датата у Черноризец Храбър. — Бълг. език, 1959, кн. 4—5; Към въпроса за началото на славянската писменост. — Год. на СУ, Филолог. фак., т. LIV, 1960; Два нови преписа на Храбовото съчинение. — Изв. на Инст. за история, X, 1962; Кога се навършват 1100 години от създаването на славянската писменост. — Бълг. език и литература, 1963, кн. 2.

оценява всяко издание според равнището на неговата научност, т. е. разграничава обикновените публикации от изданията, които почиват върху няколко преписа, снабдени са с различенията, лексикални обяснения или „словар“, предават палеографски особености на ръкописа или, най-сетне, съдържат разсъждения по основни проблеми във връзка с Храбър. Тук именно той оспорва прието в науката схващане, че издаденият през 1851 г. от Шафарик текст на съчинението е по Лаврентиевият препис от 1348 г. — най-старият засега препис, среднобългарска редакция, поместен в писания от инок Лаврентий и предназначена за цар Иван Александър сборник — и установява, че Шафариковото издание представлява в същност сборен текст по 4 преписа, чиято основа е Лаврентиевият.

В процеса на проучванията на автора се е наложило да вземе отношение към много голям брой изследователски мнения, най-често хипотетични. Във всички случаи чуждите тези са обмислени внимателно и добросъвестно, преченени са в светлината на обилна фактическа и логическа аргументация. На основата на тази аргументация Куев изгражда свои становища, очертава свои позиции, които се отличават със забележителна яснота. Решенията на въпросите се движат между непоклатимата категоричност и обосноваването предположение, запазвайки както при безспорното, така и при различните степени на вероятност тази определена и точността на формулировките. Толкова по-ценно е, че в така проявената изследователска сигурност не се намесват абсолютизиращи тенденции. Напротив, не на едно място е засвидетелствувано съзнание за възможното и желано придвижване на научното знание за Храбър, изразяват се очаквания за предстоящо попълване на празнините около личността и делото му.

По собственото признание на автора — така, както е изявено то в предговора към книгата — главните му усилия са били съсредоточени върху недостатъчно разисквани досега проблеми: за авторския текст на Сказанието, за времето и мястото на написването му, за изворите, които е използвал Храбър, за разпространението на творбата и влиянието ѝ върху развитието на българската, руската и сръбската книжнина. Между бегло разглежданите въпроси се поставя и триезичната ерес. Разбира се, необходимото внимание е отправено и в други насоки, и към други страни от комплексното, „многоотемно“ явление Храбър, така че наред с всичко друго изследването оставя впечатлени и за изчерпването.

Времето, когато се появява Храбовото Сказание, е определено с голяма точност

— „около 893 г.“ — период, когато въпросът за славянския литературен език „се поставя по хамлетовски — да бъде или да не бъде“. Авторът залага много на израза **сѣтъ же ч ннн ѡбѣтъ, аже н нндѣ рѣчѣмъ, а нынѣ нвѣтъ вѣрѣма**, изразяващ „някакво съобразяване на Храбър с времето, някакво ограничаване“, което говори, че произведението е писано набързо, в напрегнат момент. Ако съчинението беше никнало в манастирска килия и при една по-спокойна атмосфера, разс ждава авторът, Храбър не би написал тези думи. Творбата има пряко отношение към 893 г., когато се обсъжда въвеждането на славянския език като официален, и изразява становището на славянската партия.

Много важен довод е сочената от Кув фраза **сѣтъ бо еше живен нже сѣтъ видѣван нхѣ**, с която Храбър се позовава на учениците на Кирил и Методий — неопровержимите свидетели, съчастниците в историческата мисия на двамата братя. Доскоро бяха известни два преписа с тази фраза. През 1964 г. Кув попада на трети препис, някогашна собственост на Соловецкия манастир. Авторът не смята преписа за копие на първите два, така че не приема и въпросния израз като монтиран в текста. И в трите налични засега преписа фразата стои на едно и също място и представлява едно от доказателствата на Храбър. По-късните преписвачи са я изпуснали именно защото за тях тя не е имала смисъл на доказателство.

Тълкувайки сведението на Храбър, че славянските писмена „още се доустрояват“, Кув е категоричен, че тук става дума не за уточняване на славянската графична система, а за усъвършенствувание на славянските книги, на преводите от гръцки. Към това заключение го водят използваните от Храбър имена на Акила (II в.) и Симах (II—III в.), познати не като съставители на писмени знаци, а като преводачи от еврейски на гръцки.

В полза на тезата за ранния произход на Храбовото съчинение Кув сочи някои езикови архаизми — морфологически и лексикални — които го свързват с най-старите български книжовни паметници (Маринското Зографското, Асеманиевото евангелие). Отбелязвайки ги обаче, той същевременно напомня, че оригиналът на Сказанието не е запазен, за да се знае и езиковото му състояние; не е ясно поради това и доколко препишите пазят езиковите му особености. Уточнявания от този род несъмнено разкриват съществен принцип в работата на автора — всецяло обмисляне на подробностите, намиране на точното им място в системата от аргументи, стремеж да не се надценява значението на отделни данни, които нямат самостоятелна доказателствена сила.

На въпроса за мястото, където се появява Сказанието, авторът отделя сравнително по-малко страници, тъй като в науката си е

пробило път становище, което той самият приема: Храбър живее в Преслав и принадлежи към Симеоновия кръг книжовници. Хипотезата на Лавров, основана на формите **Растнѣ** и **уетыре** между десетъма и лансираща моравския произход на Храбър и съчинението му, години наред вече няма привърженици и фактически е обезсилена.

Значително по-сложно стоят нещата около личността на Храбър. Ту се приплитат няколко загадки за изследователите: народностният произход на Храбър (това е сравнително най-леката страна на въпроса и за нея, както се каза, авторът има твърдо становище); на второ място — името на Храбър, във връзка с което е и дългогодишният спор между привържениците на *gen. auctoris* и защитниците на *gen. possessivus*¹; на трето място — изобилието на предположения относно историческата личност, която се крие зад името Храбър.

Авторът поддържа гледище, според което „Храбър“ е собствено име, образувано от прилагателно. Касае се за народно славянско име, разпространено и сред западните, и сред южните славяни. „Според мен, пише авторът, на Храбър трябва да се гледа като на отделен старобългарски книжовник със собствена физиономия.“ Предположението на Кув, споделяно впрочем и от други специалисти, е най-приемливото, макар че си остава само предположение. И тъкмо затова тук нямаме да е излишен още по-обширният коментар, особено във връзка с някои от по-примамливите отъждествявания на Храбър с известни исторически личности, каквото например е изказаното от В. Н. Златарски, а също и във връзка с възгледи, изразени в българската наука през последно време.²

Особено внимание заслужават положенията, които са залегнали в главата за авторския текст на Сказанието. Съвсем очевидно е, че тук си е казало думата съприкосновението с богатия изворов материал. Ето и основните заключения на автора:

В този си вид, в който днес ни е познато, произведението на Храбър е само обобщение на по-обстойна творба, свързана с въпроса за съществуването на славянската писменост и нейната защита от гръцките нападки. Най-старият препис носи заглавие, което е най-близко до оригинала (**О писменехъ уърнорнѣца Храбѣра**). По-късно, когато на съчинението започва да се гледа като на научен трактат, т. е. когато полемичният му характер става

¹ Според тълкувателите на род. пад. в заглавието на Сказанието като род. за притежание въпросната форма (**уърнорнѣца Храбѣра**) назовава създателя на славянските букви, т. е. Константин-Кирил.

² Вж. Е. Георгиев, Разцветът на българската литература в IX—X в., С., БАН, 1962, с. 312—314.

неактуален, на преден план излизат сведенията за славянската писменост и стават възможни описателни заглавия от типа на „Сказание како съставн...“

Първична е фразата, според която Кирил съставя славянската азбука, след като бог е помилвал **родъ словенскъ** (а не **родъ уавъ** или **родъ уавъ и словенскъ**, както е в някои преписи. Преминаването от общата констатация (бог не оставя без разум и спасение човечеството) към по-конкретния извод (божията милост осеява и славянското племе) е в пълно съзвучие с полемично-патриотичната идея на съчинението. Изброяването на цялата славянска азбука не е интерполация. То отговаря на Храбровото намерение — да посочи елементите на подражателност и елементите на оригиналност в славянската азбука. Обратно, интерполации са имената на Юрий, Фотий и Теодора, използвавани от по-късни преписвачи като координати, сочещи времепохват на славянската азбука и превода на първите богослужбени книги от гръцки на старобългарски. Авторските координати са тези, които се срещат неизменно във всички преписи независимо от произхода и времето на възникването им — а това са имената на владетелите Михаил, Борис, Ростислав и Коцел, както и годината 6363 „от сътворението на света“.

Части от авторския текст са фразите **сътъ бо еше жнен, нже сѣтъ ендѣан нхъ** и **оудовѣн бо естъ послѣжде повторити, неже прѣвоє сътворити**. Вставки са изброяването на Седмочислениците в Почаевския препис, изразът в „монашеска степен“, отнасящ се за Кирил, съобщението, че преводът на 70-те е станал по заповед на египетския цар Птоломай и някои други изрази, засвидетелствувани в отделни преписи.

При сегашното състояние на науката не е леко да се установи на коя от двете славянски азбуки Храбър е написал своето съчинение. Съществува своеобразно равновесие между аргументите на двете споращи страни. Отбелязвайки нуждата от нови фактически данни, Куев все пак приема като по-вероятна възможността Храбър да е използвал глаголицата. В две обстоятелства главно той търси опора: в началото на Симеоновото царуване глаголицата се употребява в Преслав; Храбър говори ясно и определено за създадената от Кирил азбука, следователно има пред вид глаголицата.

Една от най-ценните части на книгата е главата за изворите на Сказанието. Изградена върху сигурната основа на първоизточниците, тя уточнява значително досегашните представи за корените на широката Храброва начетеност и същевременно хвърля обилна светлина върху изследователските възможности на автора. За да покаже текстуралната близост между Храбър и редица негови предходници, историци и апологети,

Куев привежда срещу всеки разглеждан пасаж от предполагаемия източник неговия превод (на старобългарски — ако има такъв или просто на новобългарски) или съответното място от Сказанието. Така близостта между Храбър и Теофил Антиохийски, Теодорит Кирски, Георги Амартол, Псевдо-Теодосий, Климент Римски се откроява ясно, съпоставките стават прегледни, изводите на автора се появяват сред конкретен, предметен контекст, изложението се освобождава от многословието и неточността на преизказа. От друга страна, за читателя се създава възможност да си представи как е набирала мощ поразяващо целенасочена мисъл на Храбър, как от богатството на съвременната му филологическа и историческа образованост той е извличал полемични стрели, изковавал е сразяващи аргументи.

Напълно приемливо Куев обяснява причините, поради които у Храбър са споменати само три от гръцките преводи на Светото писание: най-старият, т. е. превод на 70-те, най-популярен сред християнския свят и изтъкващ косвено заслугата на Кирил — справил се сам с това, което другаде е извършено от внушителен брой преводачи; преводът на Акила и преводът на Симах — най-авторитетни и най-разпространени сред всички следващи гръцки преводи. Но знанията на Храбър не се изчерпват с посочените три превода. На фразата „и след това много други“, отбелязва се в заключителните редове на тази част, „не бива да се гледа като на агиографски елемент или стилистически завършек“. Тя съдържа в себе си цяла една действителност — в нея Храбър включва останалите гръцки преводи. Приемливо е тълкува и предпочитанието на старобългарския писател към версията за старшинството не на еврейския, а на сирийския език, версия, която „руши в основни тризичната ерес“ и се превръща в оръжие в ръцете на опитния полемист.

От възможните източници на Храбър, струва ни се, е пренебрегнат един много важен. Става дума за блестящата защитна реч, произнесена от Кирил пред събора на тризичниците във Венеция, в която мъдро се обосновава правото на всеки народ да има своя писменост. Голяма е смисловата близост между нея и Храбровата творба, сходен е начинът, по който фактите се превръщат в аргументи при отстояването на една и съща демократична идея. Вярно е, както по друг повод отбелязва авторът, че според Пространното житие на Кирил неговата защита протича „в една религиозна, емоционална и поетическа атмосфера“ (стр. 152) и че данните у Храбър са по-конкретни. Но освен от житието, където всичко се подчинява на формообразуващите жанрови норми, Храбър е могъл да познава Кириловата аргументация по пълния текст на диспута, съществувал на гръцки език и вероятно преведен от Методий според све-

денята на житиеписеца. Най-сетне, дори да е имал на разположение само Кириловото житие, Храбър е бил в състояние да трансформира част от неговите податки, да ги приспособи към стилова „ключ“ на своето съчинение. Писателската му опитност е достатъчна гаранция за това.¹

Въпросът за появата на славянската писменост според Храбър — за годината, означена в съчинението като рождена дата на Кириловата азбука, — е погълнал много време и изследователски амбиции на автора и затова се е превърнал в един от централните на книгата, дал е съдържание на една от най-убедителните ѝ части. Цел на проучването е летенослението, по което се е водил старобългарският писател. На този съществен, но все пак частен въпрос се посвещава цяла глава, при това твърде обширна. На пръв поглед тук се касае за нарушаване на пропорциите, за композиционна несъобразност. Но съмненията бързо се разсейват. Тъкмо защото прави крачка напред в изучаването на Храбър, като хвърля сили в недостатъчно изяснени проблеми и се ръководи от строго научни изисквания, Куев си позволява да се впусне в подробности там, където наблюденията му са го довели до съществени резултати. Аналогично е положението с главата за триезичната ерес, действително малко „странична“, но безусловно необходимата, защото оживява много нещо от обстоятелствата, при които се ражда произведението на Храбър — „най-силното обвинение не само в славянската книжнина, но и изобщо в литературата от онова време срещу този средновековен предрасъдък“.²

Сведенията за зараждането и залаза на видовете летоброене не само очертават картината на средновековната хронологическа практика като цяло, но и създават достатъчно пълна представа за разпространението на александрийската хронологическа ера докъм XI в. — системата, чрез която Храбър фиксира появата на славянската писменост. Това е мнението на автора и трябва да се признае, че при сегашното равнище на издирванията доводите му не могат да бъдат отбити. В това отношение особено натежават конкретните образци от трудовете на византийските хронисти Йоан Малала, Максим Изповедник, Георги Синкл, Теофан Изповедник, Патриарх Никифор, Георги Амартол, Симеон Метафраст, от Пасхалната хроника, както и изброените случаи на използване на александрийската ера в Западна Европа и

на славянска почва. Към тях се добавят и съображения за възприемането ѝ като точна, по-научна, по-подходяща за отбелязване на тържествени събития, съобразена, най-сетне, с евангелските истини. Едно от най-сигурните основания на автора е мисълта, че Храбър избягва византийската ера и по политически причини — за да уязви противника и по линията на хронологическата практика. Силни мотиви, разбира се, са и съпоставките с Папонските легенди.

Разглеждайки литературните особености на Сказанието — все така изчерпателно и с проникване в породилата го обществена и културна обстановка — авторът открива в него „реалистични елементи“, но ги отнася — това трябва да се подчертае изрично — към светогледа на Храбър, към неговото мислене. „Трезв“ и „реалистичен“ — значи не схоластичен, не догматичен е светогледът на старобългарския публицист; в определени моменти не догмите се оказват първостепенни за него, а фактите, действителността.

Отбелязваме тези наблюдения на Куев, защото по наше дълбоко убеждение единствено в този смисъл може да се говори за реалистични прояви (елементи, черти, моменти и др. под.) в старобългарската литература. Дори и в най-нови изследвания се случва да се приписват подобни качества на отделни произведения. При старобългарската литература повече отколкото навсякъде другаде трябва да се разграничава реализъмът като склонност на човешката природа, като трезво житейско и гражданско поведение, като философско отношение към света от реализма като способ на художествено виждане и възпроизвеждане на жизнените процеси и на човека (каквото виждане в същност средновековната ни литература не познава).

Храбовото Сказание се преписва навсякъде, където прониква и се развива славянска книжнина, познато е във всички старославянски редакции. Трудът на Куев дава действително нова, широка и интересна в подробностите картина на неговото разпространение, показано, така да се каже, в няколко измерения — териториално, хронологическо, библиографско. Съдбата на Сказанието в българската книжовна традиция, илюстрирана чрез повлиятата от него статия в старобългарския Берлински сборник от XIII—XIV в.; обособяването на т. н. руска група преписи и обясненията във връзка с трайното въвеждане на творбата в руския книжовен живот; ролята на Храбър като меродавен източник на сведения и стилин похвати за видния староруски книжовник Епифаний Премъряни; многобройните примери на заимствования от Сказанието и неговите преработки — това са положения, които разкриват голямата заслуга на автора в осветляването на този толкова важен за литературната ни история въпрос.

¹ По този въпрос вж. П. Динев, Проблеми на старобългарската публицистика през IX—XII в. — Славянска филология, т. V, 1963.

² Не е прав в отзива си за книгата Ст. П. Василев, който смята, че е трябвало да бъдат „изоставени известни съждения — например за триезичната ерес“. — Лит. фронт, бр. 48 от 23. XI. 1967 г.

Разпространението на Храбровото съчинение сред славянския свят — момент изляло приносен в трактовката на Куев — е едно от неспоримите, твърдо документирани свидетелства за ръководната роля на старата българска литература в културното издигане на руси и сърби още дълго време след ранния ѝ разцвет през IX—X век, за високия ѝ престиж, за общественото ѝ въздействие, за многостранното ѝ влияние. Името на Черноризец Храбръ наред с името на Климент Охридски чертае най-широките географски граници на това влияние — от Северния Ледовити океан до Атон и от Уралските планини до Адриатическо море.

За да изясни произхода на преписите, а чрез тях — и разпространението на Храбровото произведение, авторът е снабдил всеки от публикуваните текстове с предварителни бележки, в които е направено общо описание на ръкописните източници: време на възникване, редакция, местонахождение, история на ръкописа и т. н. Запазват се, „доколкото е възможно“, особеностите на текста: правописни, езикови, палеографски. „Целта е да се получи по-добра и по-пълна представа за оригиналния текст“ (стр.185). Тези съображения на Куев, както и фактът, че обект на

изследването е извънредно важно, класическо произведение на средновековната българска литература, изглежда са го насочили към един, общо взето, необичаен текстологически подход: отделно издаване на всеки препис вместо групиране според установено родство и цялостно предаване на един или няколко основни преписа със съответните различения.

Върху този избор, разбира се, би могло да се спори, но очевидно е, че за автора той не е случаен и че в случая направеното по този начин издание има известни предимства като база за по-нататъшни изследвания.

Авторският текст на Сказанието все още не е реконструиран. До неотдавна познатите преписи бяха недостатъчни, за да се осъществи това дело. К. Куев разполага вече със 73 преписа, от които само 6 са фрагменти; трудът му съдържа и отделни важни данни във връзка с тяхната генеалогия. Може би е време авторът да пристъпи към възстановяването на първоначалния текст на това вълнуващо съчинение? Основания да му се отпави такова пожелание дава неговата нова книга, която го представя като най-компетентния познавач на Черноризец Храбръ.

Лилияна Грашова

ОРИГИНАЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА ЛУНАЧАРСКИ

На 12 септември м. г. в Киевския университет успешно защити докторска дисертация на тема „А. В. Луначарски и литературно движение 20-х годов“ Павел Андреевич Бугаенко, професор в Саратовския университет, издадена в отделна книга.

Започвам с тия предварителни изяснения, защото не само широките читателски маси, но и специалистите в България твърде малко научават какво се издава в Съветския съюз във от Москва и Ленинград. Може би това важи повече за литературоведите, защото, доколкото ми е известно, всеки физик или биолог по начало трябва да бъде информиран за всички новости в своята област, иначе той рискува да захване да работи върху проблем, който другите вече са решили. За специалистите в хуманитарните науки това правило като че не винаги е задължително. А напоследък се правят коренини преоценки на редица явления в разволя на художествената литература, по-иначе се изясняват отделни направления, стилове, естетически категории; налице са опити по нов начин да бъдат прочетени класиците и т. н. В тоя план отношението към богатото и многостранно литера-

турно и естетико-критическо наследство на Анатолий Василевич Луначарски може да се вземе като един от най-очевидните примери. Още през 1958 г. излязоха с пространни статии съветските литературоведи А. Лебедев, Н. Трифонов, О. Семеновски, а покъсно се появиха отделни книги — „Первый нарком просвещения“ на Н. Бычкова, А. Лебедев (1960), „А. В. Луначарский“ на А. Елкин (1961), „Эстетические взгляды А. В. Луначарского“ на А. Лебедев (1962) и др. Докторската дисертация на П. А. Бугаенко идва не просто да увеличи числото на изданията, а да запълни една съществена празнина в изследванията на неизвестния Луначарски. Тя е написана изключително въз основа на архивни материали или досега недостъпни документи, спомени, издания и пр. Оттук и нейното значение — научно и политическо.

В книгата се проследява нашироко и върху конкретни факти литературнокритическата дейност на Луначарски през 20-те години, неговите връзки и отношения с тогавашните писателски обединения и групи — Пролеткулт, Кузница, ЛЕФ, Серапионовы братья, РАПП; разглеждат се поотделно неговите програмни статии и рецензии, доклади върху творчеството на съвременни руски и чуждестранни автори, детайлно се